

бойына дариды. Бұл рух – Мәңгілік тәуелсіздігіміздің кепілі!

1. Қирабаев С. Әдебиетіміздің ақтандақ беттері. – Алматы: Білім. – 1995. – 285 б.
2. Бес арыс. Ред. басқарған Әшімханов Д. – Алматы: «Жалын». – 1992. – 544 б.
3. Әбдиманұлы Ө. Қазақ әдебиетіндегі ұлт-азаттық идея. – Алматы: Қазақ университеті. – 2007. – 325 б.
4. Сыздықұлы З. Мағжантану мәселелері. // Таңшолпан, 2009. – №2.

* * *

В статье «Магжан – носитель тюркской духовной

культуры» рассматривается творчество Магжана Жумабаева. На основе анализа произведений поэта раскрывается его художественное мастерство, особенности мировоззрения, эстетические и духовные идеалы. Большое внимание в статье уделяется работам исследователей, изучавших творчество Магжана Жумабаева

* * *

Magjan – native speaker of Turkish spirit culture.

In the article it is considered Magjan Jumabayevs creative work and analysis of his works which showed us authors artistic skills peculiarities of philology and his aesthetic ideals.

А. Н. Отарова

«СҮЙІНҒАРА» РОМАНЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ИДЕЯНЫҢ КӨРІНІСІ

Ұлттық идеяның ең басты тірегі – тәуелсіздік, еркіндік. Ол тәуелсіздік идеясы қазақ халқының өткен ғасырлардағы азаттық жолындағы күресі – жетпісінші-сексенінші жылдар прозасында қаламгерлеріміздің кең арналы ойларын айтып көркемдік шешімдерге келуіне тың серпін жасады.

Халықтың өткен тарих пен оның негізгі оқиғалары, ел болу дәстүрі, бостандық, азаттық идеяларының таралуы, сол бір кездерде ел басқарған, ел намысын қорғаған батырлар, азамат ерлер жайында білуге құмарлығы арта түсті. Бұл әдебиет зерттеушісі Қ.Әбдешұлының мына пікірінде дәл айтылады: “60-80 жылдар аралығында тарихи тақырыпты арқау еткен прозалық шығармаларымыз басқа жанрларға қарағанда тарихи тұлғалар тағдырын, оның ішінде қазақ батырларының ерлік істерін, қаһармандық жорықтарын, олардың кейіпкер ретіндегі ішкі жан дүниесін, рухани болмысын тереңірек бейнелеуге ден қойды” [2, 1966.]. Өз ұлтының тұтастығын, жерінің бүтіндігін ойлап ел тағдырын өз тағдырынан жоғары қойған қазақ батырлары тарихтың әр белесінде тұлғалық деңгейге көтеріліп отырған. Олар ұлттық тұлға ретінде халықтық мәні бар тарихи оқиғаларға араласып отырды.

Жазушы Маршал Әбдіхалықовтың сексенінші жылдары жазылған “Сүйінғара” романы да өткен ғасырлар тарихи шындығын суреттеп, халқымыздың азаттық жолындағы сан тарапты күрес-тартысының қырларын ашады. “Сүйінғара” романы – ХҮІІІ ғасырдың соңы мен

XIX ғасырдың басындағы еліміздің батыс өңірі Маңғыстаудағы қалыптасқан күрделі қоғамдық-саяси жағдайды сипаттайтын сюжеттік-композициялық өрнегі жымдаса құрылған идеялық мазмұны жоғары, көтерген тақырыбы терең шығарма.

Романның тақырыбы – осы кезеңдегі қазақ батырларының бірінен саналатын тарихи тұлға Сүйінғара Үргенішбайұлының жер мен елін қорғаудағы ерлік істері, Маңғыстау үшін Ресей мен Хиуа хандығы арасындағы күрес мәселелері.

“Адамды заман билейді.

Бұл туралы кім болса да ойланатын шығар. Тіпті ойланбағандар болса да, осы сөзді ара-тұра естігенде ақиқат сипаты мол ұғымды іштей мақұлдайды.

М. Әбдіхалықовтың “Сүйінғара” романын жазу барысында осы ойлардың қамауында болғаны көрініп тұр. Роман тақырыбы өте күрделі. Жері кең болғанмен, адамы сиректеу, аңқаулау көрінетін Маңғыстау түбегіне көз тіккен Ресей, Англия, Хиуа мемлекеттері саясатының шиеленісе бастаған уақыты. Ағылшындар Хиуа ханы арқылы қазақ жеріне, сол арқылы Кавказ елдеріне көз тігіп отырса, орыстар Маңғыстау арқылы Орта Азияға, одан Индия, Қытай байлықтарынан дәмелі. Осы алпауыттар арбасуының аясына айналған қазақ елінің жай-күйі, бостандық, азаттық туралы арман, әрекеттері суреттеледі. Роман жарық көрген жылдар Кеңес үкіметінің ұлт-азаттық идеялардан қатты үрейленетін кезі. Мұның

барлығын М. Әбдіхалықов өте жақсы білді. Қаламгер шығармашылығының үлкен бір белесі “Сүйінғара” романы – осындай ахуалды уақыттағы ойларды жазған үкілі еңбегі” [3, 5б.], – дейді роман жөнінде ой толғаған әдебиет зерттеушісі З.Бисенғали.

XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың басында Маңғыстауда өте күрделі қоғамдық-саяси жағдай қалыптасты. Бұл кезде Ресей империясының Орта Азияға біртіндеп еніп жатқан, бірақ толық билік орната қоймаған уақыты еді. Қазақ руларының басым бөлігі Ресей империясының бодандығын мойындап қалса да, Сүйінғара батырдың қол астындағы Маңғыстауды мекендеген рулардың әлі де басыбайлы бодандыққа өте қоймаған кезі. Сүйінғара Үргенішбайұлының сол кездегі іс-әрекетін тарихи жағынан пайымдасақ, ол уақыттың талабына, қоғамдық-саяси жағдайға орай әрекет еткендігіне көзіміз жетеді. Бұл жерді мекендеген елді жау шапқынынан қорғау ғана емес, күнделікті тұрмыс, қоныс, азық-түлік, жер-су жағдайлары сол кездегі өте күрделі мәселелер болатын.

Сүйінғара батыр екі жақтан қыспаққа қалады. Солтүстіктен алып Ресей империясы бүйірлей енуге әрекет етсе, оңтүстігінде көршілес мекендеген Хиуа хандығы қысымшылығынан жергілікті адай рулары қатты зардап шекті. Хиуа хандығы Сыр бойына бекіністерін салуын салғанымен, Маңғыстауға өз билігін жүргізе алмады. Тек көктем, күз айларында Хиуаға мал айдап, өнімдерін саудаға шығарған кезде ғана Хиуа ханы белгілеген алым-салықтарды төлеуге мәжбүр болып отырды. Расында да Сүйінғараның өмір сүрген дәуірі дүрбелеңі мол заман еді. Дүние жүзінің алпауыт мемлекеттері әлемді бөліске салып жатты. Әрбір билік иелерінің көздеген мақсаттары – биік мансап, халықтың бағынышты күй кешуі, сонымен қоса билік құратын жерінің кең болуы шығармада өзіндік өрнегін таба білген. Хиуа ханы Аллақұл да қазақтың байтақ жеріне көз сұғын қадаса, қазақтың іргесіндегі Ресейден бастап Ұлыбританияға дейінгі батыстың бірнеше мемлекеті өз сыбағаларын, өз үлестерін түгендеп, шығыс елдеріне үстемдік жүргізудің қаншама жылдардан бермен қарай он ойланып, жүз толғанып келе жатқан жоспарларын жүзеге асыруға жанталаса кірісті.

Сайын даланы отаршылдықтан тек білектің күшімен емес, мәмілегерлік жолдармен де шешуге ұмтылғандығын, тынымсыз ой кешкенін тарихи зерттеулердегі Сүйінғараның хаттарынан, ол туралы жазбалардан байқауға болады.

Бұл жазбалар оның не үшін соғысқанының айқын көрінісі ғана болып қоймай, арада бір ғасыр өтсе де батыр бабалардың өр талабын, қайсар мінезін, жауынгерлік келбетін келер ұрпаққа танытатын жанды деректер. Сүйінғара 1822-1823 жылдары Ж. Тіленшин бастап қол қойып 1810 жылға дейін елі пайдаланып келген Елек пен Жайық, Өзен аталатын өзендер аралығындағы жерлерді Орынбор губернаторы П.К. Эссеннен қайтаруларын талап етсе, “өзгеріп жатқан мына заманда тыныштықты қалай сақтарсың, ел басына кімдер тұрмақ?” деген сауалды өзіне қояды.

Еліміздің жаңа тұрпатта тізіліп жатқан жаңа тарихы қазақтың Россияға өз еркімен қосылды деген қисынның атымен жалған екендігін дәлелдеп отыр. Әбілхайыр хан, оның жанындағы батырлар, билер кейіннен солардың жолын ұстаған Сүйінғара, Арыстан, Көтібар, Есет, Жоламан тағы басқа батырлар қазақтың жалпақ тілімен айтқанда орыспен алыстан сыйласу салтын ұстаныңқырады. Одан сақтанды. Орыс патшасының боданы емес одағы, одақтасы болуды қалады.

Әдебиеттің иесі – халық, объектісі – халық өмірі. Оны халықтың сыры мен мұңынан, қайғысы мен қуанышынан, сүйініші мен күйінішінен бөліп алу мүмкін емес. Бұл кезде, яғни XIX ғасырдың жиырмасыншы жылдарында Ресей империясының қазақ руларына толық билігі орнағанымен, Маңғыстауды мекендеген Адай рулары өз дербестігін сақтауға тырысты. Сондықтан патшалық Ресейдің жазалаушы отрядтарының шапқыншылығына жиі ұшырап отырды. Әсіресе, маңғыстаулықтарға патша үкіметінің Орынбордағы үкімдерінің тізесі қатты батты. Басқыншыларға қарсы көтеріліп, қарсы жасақ құрып күреске шыққан елдің сол кездегі көсемдерінің бірі Сүйінғара батыр болатын, сол тұста халықты біріктіре алған аса абыройлы тұлға еді. Қазақ ауылдары билікке таласқан қазақ билеушілерінен, оларды қудалаған орыс жазалаушыларынан және Хиуа ханының жендеттерінен теперіш көрді. Орыс патшасының түбегейлі басқыншылық саясатының астарында не жатқанын Сүйінғара да, ел басшылары да басында түсінбеді. Түсінбегені заңды да еді. Өйткені ол тым жасырын жүрді. Полковник Мансуровтың жазалаушы жасағының Жем, Сағыздың құяр сағасындағы, Каспийдің Үстіртке қараған бетіндегі қазақ ауылдарын талқандауы, полковник Бергтің 1825-1826 жылғы қыстағы Үстірт жорығы ғана ол саясаттың бет пердесін ашып берді. Бас штаб подполковнигі Мейердің

әділ айтуындай 1830 жылдарға таман бұл ел солай екі оттың ортасында қалды. Сүйінғара батырдың алдында да екі жол тұрды. Бірі – Хиуа ханына қарсылықты мүлдем доғарып, басыбайлы боданы болу. Олай етсе, Маңғыстау қазағынан біржола бөлініп қалар еді. Екінші жағы – кіші жүздің өзге руларымен ірге ажыратпай, не де болса орыс ыңғайына қарай бет бұру. Алаш жұртымен тағдырдың салғанын бірге көру. Батыр осы жолды таңдады. Бірақ тәкаппар батыр бірден бас ие салмай еруліге қарулы деген сынай танытты. Ол да әрине оңайға түскен жоқ. Екі теңіз арасындағы қазақ руларының ортақ батырлары Атақозы, Құдабай, Дәуімшар, Құлбарақ, Жапарберді, Сұлтангелді тағы басқалардың аты жат ел басқыншыларына қарсы ұрыста шықты, көбі жау қолынан өлді. Солардың ортақ басшысы ретінде Сүйінғара танылды. Батырдың сол беделі мен абыройынан сескенген орыс басқыншыларының 1826 жылдан соң онымен жаулыққа бармай тіл табысу, мәймөңке саясат ұстанғандығын тарихи құжаттар айғақтайды.

Тарих тағылымы бізге қағазға түскен деректердің ақ-қарасын анықтауды, зерттеушілік пайым жасауды міндеттейді.

Суреткердің өзіндік қолтаңбасының анықталуына да сол шығарманы жазуға негіз болған тарихи деректерді де зерттеп саралаудың маңыздылығы жоғары болмақ.

М.Әбдіхалықовтың “Сүйінғара” романын жазу үшін жинаған материалдарының бір бөлігін (Н.Халфин. Россия и ханства Средней Азии”, “Первые русские научные исследования устюрта”, А.Добомыслов, Тургайская область, “Записки ИРГО по общей географий”, В.И. Липинский “Флора Средней Азии”, “Материалы по истории Казахской ССР т.4, Турсынова М. “XIX ғасырдың екінші жартысындағы Маңғыстау қазақтары” т.б.) зерттеу еңбектері мен ел аузынан жинап алған аңыз-әңгімелер мен жекелеген ақын-жыраулардың шығармалары құрады.

Архивтік деректер, халықтық аңыз, этнографиялық сипаттар негізі болған тарихи романда автор оларды сол өткен дәуір елесін дәл бейнелеу үшін ғана емес, сонымен қатар түрлі қағида, идеялардың, түрлі психология мен мақсат мүдделерінің қандай заманда болсын сабақтастық алып жататынын көрсету үшін пайдалануды мақсат еткен. Қаламгер тарихи болмысқа, ақиқат құбылыстарға жауапкершілік тұрғысында қарап, типтік сипаттағы деректерді саралауға жете мән береді. Сүйінғара бастаған елдің Аллақұл ханға қарсы азаттық күресіне

байланысты белгілі тұлғалардың іс-әрекетін тарихқа, мінезге сәйкесті аша білуін романның жетістігіне жатқызамыз. Романда сол дәуірге тән негізгі қоғамдық тенденциялар толғанып алынған. Олай болса, Маршал Әбдіхалықов халықтың өткен тарихынан өзі өмір сүріп отырған кезеңнің де даму диалектикасын көрді. Алдымен қазақ әдебиетінің, әлемдік әдебиеттің тарихи тақырыпты игерудегі мол тәжірибесін, игі дәстүрлерін жинақтай отырып, ұрпақ бойына ұлттық рухты, патриотизмді, өткенін білу үшін тарих тереңіне бойлауды ойлады.

“Әр әріптің бетіне үрке қарап, дүрбісін оңды-солды салып отырған цензуралы заманда Сүйінғара сынды өмірі өте күрделі болған ердің, жұртының тағдыры талқыға түскенде шауып жүріп жорға салатындай би-шешеннің, бір жарым ғасырдан астам уақыт бойы Хорезм жұртының, Мерв, Балқан бойындағы іргелі елдің құдайына, ағайын қадамын аштыртпаған қол бастаған батырлар ордасының санаулы сырттаны, азуы қатты арыстанының атын атап, атқарған тарихи миссиясын бүркеп, бүркемей роман жазу оңай емес-ті. Бірақ, Мәкең аталған романын жазды. Бұл Маңғыстау елінің берісі алпыс жылдық өміріндегі аламанды тірлігіне, оның Сүйінғара батырына қойған қаламгер ұрпағының ескерткіші болатын [6], – деген Ж.Тілепов тұжырымына сүйенсек, біз сөз етіп отырған туындыда жазушының ұлт-азаттығы тақырыбын көтеру үшін Сүйінғара тұлғасына арнайы тоқталуы кездейсоқтық емес.

Романның бас кейіпкері Сүйінғара Үргенішбайұлы (1756-1841ж) – Кіші жүздегі түрлі отарлау, басқыншылық саясаттарға қарсы күрескен халық батыры. Қазақтың шекарасын мөлшерсіз кеңейтіп, ырысын өлшеусіз мөлайтқан жауынгер тайпа – Адай ұлысының ұлттық тарихымыздың парактарынан ойып орнын ала алмай жүрген өксікті ерлерінің ішінде, шетелдіктердің де, орыс өкіметінің де, Хиуа, одан арғы парсы жұртының да назары ерекше аударған ерен тұлға. Сүйінғараның қимыл-әрекеттері әкесі Үргенішбай батырдан дарыған. Нақты жазба деректер бойынша Сүйінғара Адайдың ұраны – Пірдің соңы Бекет атадан аттай алты жас кіші болған, яғни замандасы. Қиянат пен зорлықтардың шектен асуы, салық түрлерінің көбеюі, елдің сол кездегі көсемі, сол тұстағы халықты біріктіре алатын аса абыройлы тұлға Сүйінғара батырдың елі мен жерінің тәуелсіздігі үшін намысын жанып, ызасын туғызады. Сүйінғара Үргенішбайұлы жалпы қазақ даласындағы ұлт азаттығы үшін болып жатқан оқиғаларға ат салысты. Исатай-

Махамбет қозғалысын ақырына дейін қолдап, ағалық ақыл-кеңесін беріп отырған тарихи тұлға.

Сүйінғара – халықтың перзенті. Ол – қайтпас қайсар иесі, тапқыр да ақыл-айласы өн бойына жинақталған ел бірлігін көкसेген, әділет жоқтаушысы бейнесінде өрнектелген. Ол қанша өр кеуде, өжет болғанымен, өз тұстастарының қайсысының да ел үшін істеймін деген игі істеріне аянбай атсалысқан. Жорықтан да, шайқастан да тайсалмаған. Сүйінғараның ел тағдырына қабырғасы қайысып, тереңнен ойланып-толғанып жүрген ер екені Қоңыр-молда, Тұрыш қажымен арадағы әңгімелерінде, Жәңгір ханның таққа отырған соң, бар шұрайлы жерлерін сары ала шекпенділерге бөліп жібергеніне торығатынынан, елдің малын пітір, зекет деп талап жеген Хиуа хандығына деген ызасы, малға жайлы шұрайлы жерлерді алып жатқан патша өкіметі іс-әрекеттерінен шошынатынынан байқаймыз. Жеке қалғанда туған жердің төсінде терең күрсінгенде де жата қалып зеңгір көкке қарап ойланғанда да мазалайтын мың сан сұрақтардың бәрінің шабысар жері, құяр арнасы біреу-ақ. Ол – елінің бүгінгі, ертеңгі жайы, ешкімге жалтақтамайтын, елді қорғап, жерге пана болар азамат жайы. Сүйінғара елдің, мүддесін қорғап, ел жуандарына кеткен есесін қайтаруды ғана емес, ел билігін қолға алуды мұрат етеді. Ел билігі, тізгіні өз қолында болғанда ғана болашағында азаттық болатынына көзі жетеді. Әбдіхалықов Сүйінғара бейнесін жасағанда, құрғақ суреткерлік қиялға бой ұрмай, тарихи танымға сүйене отырып, рухы биік тұлғаның мықтылығын көрсететін ақиқатқа жүгінген. Сүйінғараның түсінігінде елдің азаттығына қол жету үшін, алдымен рухани жағынан тәуелсіз болу керек. Әрине рухы мықты елдің, ар-намысты жұрттың жеңбейтін жауы, алынбас қамалы болмайды.

“Сүйінғара” романын оқи отырып адам баласының, елдің, халықтың біреуге тәуелді, құл болуының заңсыздығын, оның адам табиғатына жат екенін аңғартатын авторлық ұстанымды аңғарамыз. Адамның ар, намысы оған төзбейді. Адам қашан да еркін, азат болу керек. Сүйінғара

бейнесі бізге осыны түсіндіреді. Ол ешкімге жалпақтауды, Хиуа хандығы мен орыс патша үкіметі билеушілерінен қаймығуды, қорқуды білмейді. Сүйінғараның жеке басына тән мінездерге жазушы тарихи көзбен қарайды. Шығармадағы Сүйінғараның өз халқына деген шексіз сүйіспеншілігі, ішкі рухани байлығы оны ілгері сүйреп, қажытпайды. Романның негізгі қаһармандарын жазушы күрес үстінде жетілдіріп, шындай алды. Жазушы тарихи дамудың беталысын, прогресс жолын, адам тағдыры жолындағы күрестің мән-мағынасын жан-жақты аша білді.

Романның танымдық нәрінің нәтижесінде оқырман халқымыздың бір бөлігінен саналатын Батыс аймағындағы ХҮІІІ ғасырдың аяғы ХІХ ғасырдың басындағы тарихи жағдайлар, сол кезең адамдарының, тарихи тұлғалардың сезімдері мен толғаныстарын, мінез-құлықтарын, үміттері мен армандарын, тыныс-тіршіліктерін сезініп, түйсінеді. Бүгінгінің тамыры өткен тарихта екендігін, сабақтастық тамырын таниды, ең бастысы – ұлттық рух, діліне бет бұрушылыққа бастары сөзсіз.

1. Әбдіхалықов М. Сүйінғара. – Алматы: Нұрлы әлем, 2009. – 275б.

2. Әбдезұлы Қ. Қазақ прозасы және ұлттық идея. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 242 б.

3. Бисенғали З.Ф. // М.Әбдіхалықовтың әдеби мұрасы және рухани-тәрбие мәселелері. М. Әбдіхалықовтың 70 жыл толуына арналған республикалық ғылыми теориялық конференция материалдары. – Ақтау, 2007. – 25 маусым. – 4-8 бб.

4. Турсунова М. Казахи Мангышлака во второй половине ХІХ века. – Алма-Ата: Наука, 1977. – с 181.

5. Алшынбаев З. Сүйінғара // Маңғыстау. – 2006. – 26 қазан.

6. Тілепов Ж. Алашқа айбын бола білген азамат // Маңғыстау 2006. – 2 қараша.

В статье нашли отражение вопросы национальной идеи и миропознания с точки зрения исторической и художественной правды, поднятые в романе М.Абдикалыкова «Сүйінғара».

The problems of national idea and worldcognition has found its historical fairness in imagery point in the novel “Suingara” by M. Abdikhalikov.